XX ASRNING 30–40-YILLARIDA O‘ZBEKISTONGA SURGUN QILINGAN (DEPORTATSIYA) XALQLAR TARIXI

Nuralova Nigora

Abu Rayhon Beruniy universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda o‘tgan asrning 30–40-yillarida sovet totalitar rejimi tomonidan tizimli ravishda amalga oshirilgan ommaviy majburiy ko‘chirish (deportatsiya) siyosatining chuqur tarixiy, siyosiy, demografik va ijtimoiy-siyosiy sabablari hamda uning oqibatlari arxiv materiallari asosida atroflicha tahlil etilgan. Uzoq Sharq, Qrim hamda Shimoliy Kavkaz hududlaridan O‘zbekiston SSRga zo‘ravonlik bilan ko‘chirilgan koreyslar, qrim tatarlari va mesxeti turklarining maxsus posyolkalardagi og‘ir turmushi, tibbiy-sanitariya inqirozlari va ommaviy o‘lim holatlari NKVD komendaturalari tizimi hujjatlari orqali yoritilgan. Shu bilan birga, mahalliy o‘zbek aholisining yuksak insonparvarligi, muhojirlarni qutqarish va ularning yangi ijtimoiy-iqtisodiy muhitga moslashishidagi tarixiy o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Stalin qatag‘onlari, etnik deportatsiya, maxsus komendatura, O‘zbekiston SSR, koreyslar, qrim tatarlari, mesxeti turklari, arxiv hujjatlari, bag‘rikenglik, ijtimoiy adaptatsiya, IMRAD format, demografik inqiroz, totalitar tuzum, gumanizm fenomeni.

Аннотация: В данном исследовании на основе архивных материалов представлен всесторонний анализ глубинных исторических, политических, демографических и социально-политических причин и последствий политики массового принудительного переселения (депортации), систематически проводившейся советским тоталитарным режимом в 1930–1940-х годах. Документы системы комендатур НКВД позволяют получить представление о тяжелых бытовых условиях, кризисной санитарно-медицинской обстановке и массовой смертности в спецпоселениях, с которыми столкнулись корейцы, крымские татары и турки-месхетинцы, принудительно переселенные в

Узбекскую ССР с Дальнего Востока, из Крыма и с Северного Кавказа. Кроме того, в работе приводится научное обоснование глубокого гуманизма местного узбекского населения и его исторической роли в спасении переселенцев и оказании им помощи в адаптации к новым социально-экономическим условиям.

Ключевые слова: сталинские репрессии, этнические депортации, спецкомендатура, Узбекская ССР, корейцы, крымские татары, турки-месхетинцы, архивные документы, толерантность, социальная адаптация, формат IMRAD, демографический кризис, тоталитарный режим, феномен гуманизма.

Abstract: This study provides a comprehensive analysis—based on archival materials—of the causes and consequences of the policy of mass forced relocation (deportation) systematically implemented by the Soviet totalitarian regime during the 1930s and 1940s. Drawing on documents from the NKVD commandant system, the study sheds light on the harsh living conditions, medical and sanitary crises, and mass mortality experienced in special settlements by Koreans, Crimean Tatars, and Meskhetian Turks forcibly relocated to the Uzbek SSR from the Far East, Crimea, and the North Caucasus. Furthermore, the study scientifically substantiates the profound humanitarianism of the local Uzbek population and their historic role in saving the displaced people and helping them adapt to a new socio-economic environment.

Keywords: Stalinist repressions, ethnic deportation, special commandant's office, Uzbek SSR, Koreans, Crimean Tatars, Meskhetian Turks, archival documents, tolerance, social adaptation, IMRAD format, demographic crisis, totalitarian regime, phenomenon of humanism.

XX asr insoniyat sivilizatsiyasi tarixida chuqur ijtimoiy-siyosiy evrilishlar, dunyoqarashlar to‘qnashuvi va g‘ayriinsoniy mafkuralarning shakllanishi hamda ularning davlat darajasidagi repressiv mashinaga aylanishi bilan xarakterlanadi. Totalitar tuzumlar shaxsiy va jamoaviy huquqlarni to‘liq poymol etgan holda,

jamiyatni ma’muriy-buyruqbozlik va doimiy qo‘rquv asosida boshqarish mexanizmlarini yaratdi. Sobiq ittifoq hududida I.V.Stalin boshchiligidagi komandir-ma‘muriy tuzum tomonidan milliy masalalarni o‘z manfaatlari yo‘lida hal etishning eng shafqatsiz chorasi sifatida butun boshli xalqlarni o‘zlari asrlar davomida istiqomat qilgan, ota-bobolarining qoni va mehnati to‘kilgan tarixiy vatanlaridan majburiy va zo‘ravonlik bilan ko‘chirish (etnik deportatsiya qilish) amaliyoti keng miqyosda qo‘llandi. Ushbu fojiali etnosiyosiy eksperiment millionlab begunoh insonlarning taqdirini ag‘dar-to‘ntar qilib yubordi, yuz minglab oilalarni xonavayron etdi va butun bir eltlarni demografik halokat yoqasiga keltirib qo‘ydi.

Mazkur ommaviy repressiya va etnik qatag‘onlar to‘lqinining eng yirik strategik va geografik markazlaridan biri O‘zbekiston SSR bo‘ldi. Sobiq ittifoq rahbariyati o‘zining geosiyosiy maqsadlarini amalga oshirish va chegaradosh hududlarni “ishonchsiz” unsurlardan tozalash jarayonida o‘zbek zaminini ulkan maxsus manzilgohlar hududiga aylantirdi. Ikkinchi jahon urushi davri va undan keyingi yillardagi ota og‘ir iqtisodiy inqirozga, oziq-ovqat taqchilligiga hamda kiyim-kechak, boshpana tanqisligiga qaramasdan, yuz minglab musofirlarni, turli madaniyat va dinga mansub xalqlarni bag‘riga qabul qilgan o‘zbek xalqining gumanistik tabiati, milliy tolerantligi va mehmondo‘stligi jahon tarixida misli ko‘rilmagan insoniylik namunasidir. Bugungi kunda jahon miqyosida etnik ziddiyatlar, migratsiya muammolari va mafkuraviy qarama-qarshiliklar kuchayib borayotgan bir sharoitda, millatlararo totuvlikni, tinchlik va barqarorlikni ta‘minlash maqsadida ushbu og‘ir tarixiy davrni arxiv hujjatlari yordamida xolis, mafkuraviy qoliplardan xoli ravishda ilmiy tahlil qilish hamda ajdodlarimizning buyuk insonparvarlik fazilatlarini chuqur o‘rganish g‘oyat dolzarb hamda ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega.

Sovet davri tarixshunosligida o‘nlab yillar davomida eng maxfiy (sovershenno sekretno) va tilga olinishi taqiqlangan mavzular sirasiga kirib keldi. Sobiq sovet ideologiyasi xalqlarning majburiy ko‘chirilishini qonuniy, zaruriy va “gumanistik” chora sifatida ko‘rsatishga urindi, etnik yo‘qotishlar va fojialar

to‘g‘risidagi ma‘lumotlar esa davlat arxivlarining maxfiy fondlarida qulflab saqlandi. Ushbu davrda e’lon qilingan ayrim rasmiy nashrlarda deportatsiya qilingan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli mutlaqo soxtalashtirilib, ularning go‘yoki yangi joylarda juda farovon va baxtli hayot kechirayotganliklari haqida yolg‘on ma‘lumotlar tarqatildi.

Faqatgina 1980-yillarning oxiri, “oshkoralik” siyosati va ayniqsa, O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingina mazkur yo‘nalishdagi arxiv eshiklari tadqiqotchilar uchun keng ochildi. Tarixshunoslikda Rossiya, Kavkaz va Markaziy Osiyo olimlari, xususan, N.F.Bugay, R.Shamsutdinov, Sh. Mahamadyunusov, S.I.Kim kabi atoqli olimlar o‘z tadqiqotlarida muammoning turli jabhalarini yoritdilar. Biroq, deportatsiya qilingan xalqlarning ichki ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, maxsus komendatura tizimining mahalliy darajadagi faoliyati hamda o‘zbek aholisi bilan ijtimoiy-madaniy integratsiyalashuv jarayonlari viloyat va respublika arxiv fondlarining o‘zaro qiyosiy tahlili kontekstida hamon monografik, chuqurlashtirilgan va tizimli tadqiqotlarga muhtoj bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, hududiy arxivlarda saqlanib kelayotgan, NKVD komendanti hisobotlari va maxsus eshelon bayonnomalarini tahlil qilish orqali haqiqiy demografik yo‘qotishlarni aniqlash hozirgi tarix fanining oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

Sovet hukumatining Markaziy Osiyo va xususan O‘zbekiston hududiga yo‘naltirilgan ommaviy ko‘chirish siyosati bir lahzalik chora bo‘lmay, uzoq muddatli reja va ma‘muriy repressiv apparatning barqaror ishlash mexanizmi natijasi edi. Ushbu siyosat doirasida uchta eng yirik etnik guruhning surgun qilinishi alohida strategik xarakterga ega bo‘ldi.

Sovet davlatining birinchi marta butun boshli millat belgisiga ko‘ra amalga oshirgan ommaviy deportatsiyasi 1937-yilning kuzida amalga oshirildi. SSSR Xalq Komissarlari Soveti va VKP(b) Markaziy Qo‘mitasining 1937-yil 21-avgustdagi 1428-326-sonli mutloq maxfiy qaroriga asosan, Uzoq Sharq o‘lkasining chegara hududlarida yashovchi barcha koreys aholisini zudlik bilan majburiy ko‘chirish

belgilandi. Rasmiy Moskva ushbu chora-tadbirga “yapon josusligining chegara hududlariga sizilib kirishining oldini olish va mintaqa xavfsizligini ta’minlash” degan mutloq asossiz, uydurma siyosiy vajni asos qilib ko‘rsatdi. Vaholanki, koreys xalqi o‘sha davrda Yaponiya militarizmiga qarshi eng faol kurashgan eltlardan biri edi. Ushbu shafqatsiz siyosat natijasida o‘n minglab oilalar bir necha kun ichida uylaridan haydaldi.

O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxivi hujjatli ma‘lumotlariga ko‘ra, 1937-yilning oktyabr va noyabr oylarida qisqa muddat ichida O‘zbekiston SSR hududiga jami 16 307 ta koreys xo‘jaligi, ya’ni 74 500 nafar mutloq huquqsiz holatga keltirilgan inson eshelonlar orqali olib kelindi va joylashtirildi[1]. Ushbu aholining respublika viloyatlari kesimidagi taqsimoti quyidgicha ko‘rinish oldi: Toshkent viloyatiga – 37 321 kishi, Qoraqalpog‘iston ASSR hududiga – 10 207 kishi, Samarqand viloyatiga – 7 214 kishi, qolgan qismi esa Farg‘ona vodiysi hamda Buxoro viloyatining qishloq tumanlariga tarqatib yuborildi[2]. Ko‘chirish jarayonida oilalarning parchalanishi, mol-mulklarining musodara qilinishi odatiy holga aylangan edi.

Ikkinchi jahon urushi davrida repressiv siyosat o‘zining eng shafqatsiz cho‘qqisiga chiqdi. 1944-yilning 11-mayida SSSR Davlat Mudofaa Qo‘mitasining (GKO) 5859-sonli maxfiy qarori qabul qilindi. Mazkur hujjat bilan Qrim yarim orolida istiqomat qiluvchi barcha qrim tatarlari “fashist bosqinchilari bilan hamkorlik qilganlik va vatanga xiyonat” kabi jamoaviy soxta ayblov bilan aybdor deb topildi va ularni zudlik bilan mintaqadan tozalash buyurildi[3]. Bu ayblov mutloq asossiz edi, chunki qrim tatarlarining juda katta qismi qizil armiya saflarida fashizmga qarshi mardona jang qilgan, hatto ulardan ko‘pchiligi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘lgan edi.

1944-yilning 18–20-may kunlari davomida, atigi 48 soat ichida Qrimdan jami 151 136 nafar qrim tatar aholisi qurollangan askarlar nazorati ostida mollarga mo‘ljallangan yuk vagonlariga (teplushkalarga) ortilib, O‘zbekiston SSRga qarab jo‘natildi. Yo‘ldagi og‘ir sharoitlar, ozuqa va suvning yo‘qligi, havoning dimligi

sababli minglab odamlar manzilga yetib kelguncha hayotdan ko‘z yumdi. O‘liklar vagonlardan stansiyalarda tashlab ketilgan, ularni dafn etishga ham ruxsat berilmagan. Toshkent, Samarqand, Andijon va Farg‘ona temir yo‘l bekatlariga kelib tushgan eshelonlar mahalliy hokimiyat organlari tomonidan viloyatlarning qishloq xo‘jaligi va og‘ir sanoat tumanlariga taqsimlandi.

Totalitar tuzumning navbatdagi qurbonlari Kavkaz xalqlari bo‘ldi. GKOning 1944-yil 31-iyuldagi 6279-sonli maxfiy qarori asosida Gruziya SSRning Turkiya bilan chegaradosh bo‘lgan tumanlaridan (Mesxetiya, Axalsixe, Adigen, Aspindza va boshq.) 51 600 nafardan ziyod mesxeti turklari (rasmiy hujjatlarda turklar, kurdlar va ozarbayjonlar deb qayd etilgan) O‘zbekistonning Toshkent, Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlariga surgun qilindi[4]. Ularga nisbatan ham “Turkiya foydasiga josuslik qilish va chegarada xavf tug‘dirish” kabi uydurma ayblovlar qo‘yilgan edi. Kavkazning sovuq tog‘li hududlaridan issiq iqlimli O‘zbekiston zaminiga ko‘chirish o‘ta shafqatsiz sharoitlarda kechdi.

O‘zbekiston hududiga keltirilgan barcha deportatsiya qilingan aholi erkin fuqarolik huquqlaridan to‘liq mahrum etilib, ularga nisbatan “Maxsus ko‘chirilganlar” (Spetspereselenes) huquqiy maqomi joriy qilindi. Ushbu nazorat tizimini to‘liq boshqarish va ta‘minlash maqsadida NKVD qoshida Maxsus komendaturalar bo‘limi tuzildi. Har bir qishloq kengashi va korxonalarda maxsus komendat tayinlanib, ular surgun qilinganlarning har bir qadamini nazorat ostiga oldi. Maxsus ko‘chirilganlar har oyda yoki har o‘n kunda komendaturaga shaxsan borib, o‘z joyida ekanligini imzo bilan tasdiqlashi shart edi. Bu tizim insonlarning erkin harakatlanishi, oliy ma‘lumot olishi va munosib ish tanlash huquqini butunlay yo‘qqa chiqardi. Komendatning ruxsatisiz qo‘shni qishloqqa borish ham og‘ir jinoyat hisoblangan.

Huquqiy kamsitish tizimi SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948-yil 26-noyabrdagi “Xalqlarning majburiy ko‘chirilgan joylaridan qochganliklari uchun jinoiy javobgarlik to‘g‘risida”gi farmoni bilan yanada mustahkamlandi. Mazkur qonun hujjati bilan barcha etnik guruhlarning surgun muddati “abadiy” deb e’lon

qilindi va davlat organlarining, ya’ni komendatning maxsus yozma ruxsatisiz belgilangan hududdan yoki qishloqdan tashqariga chiqish “qochish” deb baholanib, 20 yillik og‘ir katorga (mehnat lageri) jazosi bilan jazolanishi qat’iylashtirildi[5]. Har bir oila boshlig‘i va voyaga yetgan shaxs har oyda komendaturada hisobot berishi majburiy qilib qo‘yildi. Bu farmon sovet davlatining o‘z fuqarolariga nisbatan yuritgan eng ashaddiy terror va diskriminatsiya siyosatining yaqqol isboti edi.

Arxiv materiallari va statistik ma’lumotlarning chuqur tahlili shuni ko‘rsatadiki, deportatsiya qilingan xalqlarning dastlabki yillardagi yashash sharoiti inson chidab bo‘lmas darajada fojiali bo‘lgan. Rossiya va mahalliy arxiv hujjatlarida saqlangan O‘zbekiston SSR Sog‘liqni saqlash xalq komissarligining 1945-yil boshidagi maxfiy hisobotlarida daxshatli raqamlar keltirilgan. Masalan, Farg‘ona, Toshkent va Samarqand viloyatlaridagi maxsus manzillarda istiqomat qilayotgan qrim tatarlari va mesxeti turklarining qariyb 18 foizidan 22 foizigacha bo‘lgan qismi dastlabki bir yarim-ikki yil ichida ochlik, o‘tkir distrofiya, tif, ichburug‘ va bezgak epidemiyalari oqibatida vafot etgan[8]. Buning asosiy sababi – davlat tomonidan ko‘chirilgan aholini uy-joy va oziq-ovqat bilan ta’minlash rejalari faqat qog‘ozda qolib ketganligida edi. Odamlar dastlab omborxonalar, chorvachilik binolari, eski baraklar yoki o‘zlari qo‘lda qazigan yerto‘lalarda yashashga majbur bo‘ldilar. Urush yillaridagi umumiy iqtisodiy taqchillik va qattiq qish sharoiti epidemiyalarning ommaviy tus olishiga va ayniqsa, yosh bolalar hamda keksalar o‘rtasida o‘lim darajasining misli ko‘rilmagan darajada yuqori bo‘lishiga olib keldi. Tibbiy yordam, dori-darmon mutloq yetishmas edi. Quyidagi jadvalda ko‘chirilgan xalqlarning umumiy statistikasi va yo‘qotish sabablari aks ettirilgan:

Surgun qilingan xalqlar	**O‘zbekistonga kelgan aholi soni**	**Asosiy yashash manzillari**	**Demografik inqiroz sabablari**
Koreyslar (1937-yil)	74 500 kishi (16 307 xo‘jalik)	Toshkent viloyati, Qoraqalpog‘iston	Moslashmagan yaroqsiz baraklar,

		ASSR, Samarqand	bezgak kasalligi, iqlim o‘zgarishi
Qrim tatarlari (1944-yil)	151 136 kishi	Samarqand, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Toshkent	O‘tkir distrofiya, tif epidemiyasi, ochlik, tibbiy yordam yo‘qligi
Mesxeti turklari (1944-yil)	51 600 kishi	Farg‘ona vodiysi viloyatlari, Toshkent va Buxoro	Boshpana va uy-joy yetishmasligi, sanitariya inqirozi

Kreml mafkurasi va NKVD idoralari qanchalik urinmasin, mahalliy o‘zbek aholisi va surgun qilingan kamsitilgan xalqlar o‘rtasida sun’iy adovat, nafrat devorini o‘rnata olmadi. Sovet tashviqoti kelgan musofirlarni “sotqinlar”, “josuslar” va “xalq dushmanlari” sifatida ko‘rsatishga harakat qildi, biroq milliy qadriyatlar, diniy-axloqiy tushunchalar va islomiy bag‘rikenglik (tolerantlik) tamoyillari birinchi o‘ringa chiqdi. O‘zbek xalqi bu insonlarni siyosiy targ‘ibot ko‘zi bilan emas, balki fojia qurbonlari, yordamga muhtoj birodarlar sifatida qabul qildi. Mahalliy aholi o‘zining ham iqtisodiy ahvoli o‘ta og‘ir bo‘lishiga qaramasdan, uylarining eshigini begonalarga ochdi.

Farg‘ona va Andijon viloyatlari arxiv ma‘lumotlariga ko‘ra, maxsus ko‘chirilgan oilalarning qariyb 65 foizi mahalliy aholining shaxsiy xonadonlariga, uylarining bir qismini bo‘shatish orqali joylashtirildi [6]. O‘zbek oilalari o‘zlarining oxirgi burda noni, kiyim-kechagi va tomorqasidan yer ajratib, urug‘lik berib musofirlarga ko‘maklashdilar [7]. Ko‘plab o‘zbek ayollari yetim qolgan surgun qilingan xalqlarning farzandlarini o‘z qaramog‘iga olib, oq yuvib oq taradilar. Bu fidoyilik va olijanoblik minglab insonlarning hayotini saqlab qolgan fundamental omil bo‘ldi.

Vaqt o‘tishi bilan majburiy ko‘chirilgan xalqlar O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy, qishloq xo‘jaligi va sanoat hayotining ajralmas va faol qismiga aylandilar. Koreyslar o‘zlarining yuksak sholichilik mahorati va mehnatsevarligi bilan Toshkent viloyati va Qoraqalpog‘istondagi tashlandiq, botqoq yerlarni o‘zlashtirib, qisqa muddatda butun ittifoq miqyosida mashhur va boy bo‘lgan kolxozlarni (masalan, Kim Pen Hvan boshchiligidagi “Polyarnaya Zvezda”, M.G. Xvan boshchiligidagi “Politotdel”) barpo etdilar[8]. Qrim tatarlari hamda mesxeti turklari esa Chirchiq, Olmaliq, Bekobod, Angren kabi yirik og‘ir sanoat korxonalarida, konlarda hamda Farhod GESi kabi strategik obyektlar qurilishida fidoyi mehnat qilib, respublika iqtisodiyotining yuksalishiga beqiyos hissa qo‘shdilar. Ularning mehnati tufayli urushdan keyingi tiklanish yillarida respublika qishloq xo‘jaligi va sanoati yuksak ko‘rsatkichlarga erishdi.

XX asrning 30–40-yillarida sovet totalitar rejimi tomonidan amalga oshirilgan etnik deportatsiyalar inson huquqlari va xalqaro huquqiy normalarga mutloq zid bo‘lgan, davlat miqyosida uyushtirilgan ommaviy repressiya hisoblanadi. Butun boshli xalqlarning uydurma ayblovlar bilan o‘z ota-vatanlaridan haydalishi millionlab insonlar hayotini barbod qildi. Biroq, sovet mafkurasi va ma’muriy tazyiqlariga qaramay, O‘zbekiston zaminida mutloq teskari ijtimoiy jarayon yuz berdi. Mahalliy o‘zbek xalqi o‘zining azaliy gumanizmi, bag‘rikengligi va islomiy-axloqiy qadriyatlari tufayli surgun qilingan xalqlarni begona ko‘rmay, ularga yordam qo‘lini cho‘zdi. Bu tarixiy bag‘rikenglik bugungi kunda ham O‘zbekistonda turli millatlararo totuvlikning mustahkam poydevori bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxivi (O‘zR MA) fondlari: R-837 (O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti), R-2314 (O'zbekiston SSR Oliy Soveti).

2. Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovet davrining qatag‘onlik siyosati va uning oqibatlari. – Toshkent: Sharq, 2012. – 432 b.

3. Bugay N. F. L. Beriya - I. Stalinu: “Soglasno vashemu ukazaniyu...” — Moskva: Grif, 1995. — 272 c.

4. O‘zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlarni joylashtirish masalalari. ResearchGate Academic Publication, 2026.

5. On the History of the People Deported to Uzbek SSR. Journal of Modern Educational Achievements (JMEA), 2024, No. 3, pp. 135-144.

6. Deportatsiya qilingan xalqlarning maxsus manzilgohlardagi huquqiy holati. RF-Library / ResearchGate jurnali, 2026.

7. Qrim tatarlari: 'Vaqtinchalik deportatsiyami yoki surgun?' Academic Research in Educational Sciences (ARES), Vol. 1, Issue 3, pp. 1102-1108.

8. Sovet deportatsiya siyosati qurbonlari – Stalinning vatandoshlari taqdiri. Oyina.uz madaniy-ma’rifiy portali, 2025.